

УДК 325.85.316.3.94(477): XVIII ст.

Г.О. Корольов
(м. Київ)

КОЗАЦЬКИЙ АВТОНОМІЗМ XVIII ст.: ХАРАКТЕР І ТЕНДЕНЦІЇ

Розглядається феномен козацького автономізму XVIII ст. як проект легітимацію Гетьманщини у складі імперії Романових.

Rассматривается феномен казацкого автономизма XVIII в. как проект легитимации Гетманщины в Российской империи Романовых.

The article deals with the phenomenon of Cossack autonomism XVIII century. as an attempt Hetmanate legitimization within the Romanov Empire.

Автономістські проекти козацької старшини XVIII ст. є історичним поглядом на формування та розвиток пам'яті про минуле. Такий ракурс дозволяє окреслити головні завдання статті, котрі полягають в інтерпретації феномена козацького автономізму у східноєвропейському контексті, його вплив на становлення ідеологічних доктрин XIX ст. й зародження політичного визвольного руху. Актуальність означених проблем дозволяє по-новому поглянути на складні питання української історії, зрозуміти існування роздвоєної лояльності еліти і народу. Певні аспекти окресленої теми досліджували сучасні вітчизняні вчені В.Смолій, В.Степанков, Т.Чухліб, В.Горобець, О.Струкевич, В.Кононенко та ін.

Тенденції суспільно-політичного розвитку Гетьманщини у XVIII ст. визначалися східноєвропейським і російським контекстом. Ідея федералізму була інтелектуальним надбанням західної політичної думки й суспільної практики; при цьому в практичному вимірі вона залежала від націєтворчих процесів у Східній Європі. Її представники, які черпали свої уявлення від просвітницьких стереотипів, вивільнення громадської думки, а також капіталістичної дійсності, прагнули уберегти свої державності від кризових процесів та забезпечити збереження «традицій». У сенсі британського і французького розуміння федералізму було відтворено ідею демократичної й раціональної організації влади.

XVIII ст. було епохою західних «держав-націй». У свою чергу Східна Європа продукувала альтернативні ідеї державності. Вони ґрунтувалися на основі множинних сутностей релігійного та соціально-економічного розвитку. Тенденції історичного розвитку Східної Європи характеризувалися поліетнічністю, орієнтальним впливом, поліконфесійністю, генезисом національних мов, розмитістю соціальної структури, що містила в собі синтез нових капіталістичних та старих феодальних відносин. Природно, що за таких умов і постав феномен козацького автономізму. Зіткнення європейських тенденцій та традицій

прикордонного суспільства характеризує всю соціальну історію «української козацької державності»¹.

Автономістські проекти XVIII ст. були закономірним витвором козацьких ідеологів й інтелектуальною відповіддю на розвиток інкорпораційних відносин між Гетьманщиною й новопосталою Російською імперією. Їх сенс полягав у пошуку шляхів легітимації прав, свобод та «вольностей» старшини на рівні імперського суспільства, при цьому особлива увага приділялася умовам збереження політичної окремішності. Остання розумілася як природне право, ствержене між державою Війська Запорізького Б.Хмельницького й Московським царством. Колективна пам'ять про вибір гетьмана І.Мазепи та інтеграцію українських діячів до структур Російської імперії активізувала процеси розробки державницьких проектів у середовищі козацької старшини.

Фактично козацький автономізм був формою добровільної згоди на протекцію з боку московського царя. Імперія була в дійсності спільним російсько-українським політичним проектом². Саме після приєднання частини України до Московського царства у середині XVII ст. державна ідеологія його збагатилася важливим сюжетом — уявленням про історичну спадкоємність між Київською й Східною Руссю, а також про «триєдиний російський народ» і про самодержця «Великої, Малої та Білої Русі». Переяславська рада 1654 р. була міфом підтвердження спільної історичної долі двох народів, возз'єднання східних слов'ян. Полтавська битва 1709 р. стала своєрідною цементуючою засадою утвердження імперії. Особливістю суспільного життя Гетьманщини у XVIII ст. була повна політична залежність від царизму, котра нависала над нею протягом всієї її історії. Й доки існування автономії останньої не входило в суперечність з політичними інтересами самодержавної влади Російської імперії, доти вона не ставила питання про ліквідацію Гетьманату³.

Українське суспільство козацької доби в контексті європейської доктрини «божественного права» перебувало у системі ідей, які по суті відповідали змісту західного розуміння держави. Англійський політичний діяч і філософ Т.Гоббс найбільш повно визначив образ її в категоріях Середньовіччя: «Держава є єдиною особою, відповідальною за дії котрої зробила себе шляхом взаємного договору між собою велика кількість людей, з тим щоб ця особа могла використовувати силу та засоби всіх їх так, як вважає за необхідне для їх світу й загального захисту»⁴.

Відбиток на такі уявлення мали васальні стосунки козацьких провідників із Річчю Посполитою. В зв'язку з цим інститут влади був логічною відповіддю соціуму на можливість реставрації державності. Саме тому Б.Хмельницький, на думку В.Липинського, і намагався запровадити інститут українського монархізму у вигляді спадкового гетьманату, але не встиг цього зробити⁵. Харизматичні лідери, за висловом М.Вебера, котрі мислять у категоріях свого суспільства, тим самим своєю діяльністю сприяють появі нових, що кардинально різняться від сенсу попередніх. Розвиток козацької державності був своєрідною формою утвердження прав соціального й політичного класу, при цьому фак-

тичним джерелом та репрезентантом влади ставала саме старшина. Входження козацьких земель до складу Московської держави суперечило самій природі організації влади, а також запропонованій їй ідеологами моделі співіснування.

Хоч як парадоксально, але найрішучіший наступ на український автономізм припадає на час правління двох найбільш «європейських», «освічених» російських монархів – Петра I і Катерини II. Обоє вважаються чи не найбільшими реформаторами й модернізаторами імперії, водночас вони прислужилися найбільше до її уніфікації, до «інституціональної русифікації» її регіонів – тобто до інтеграції, що «мала привести до однорідності: передусім – адміністративно-економічної, потім – інституціонально-соціальної і, нарешті, – культурної»⁶. Власне, історична пам'ять козацьких ідеологів про «зраду Івана Мазепи», «нещасливий шведський рік», Полтавську битву 1709 р., проголошення Петра I «батьком Вітчизни» стали основними ідейними спонуками до активного пошуку нових засад існування Гетьманщини в складі імперії.

Відмовившись від поміркованих перетворень у Росії на користь радикальних реформ, уряд Петра I вдався до ґрунтового перегляду взаємин метрополії з автономними окраїнами. Вони були втягнуті в процес створення «регулярної держави», тож політика царя щодо останніх передбачала «інституціональну» інкорпорацію та інтеграцію їх населення до нової загальноімперської структури суспільства. Втілювати це у життя царський уряд розпочав за часів Північної війни (1700–1721 рр.), котра була каталізатором модернізаційних перетворень і сприяла визначенню напрямків інтеграційної політики⁷.

Козацьку старшину XVIII ст. складно інтерпретувати як українську, на цьому шляху є декілька перепон. Представники еліти після виступу гетьмана І.Мазепи в переважній більшості стали виявляти лояльність до Російської імперії як утворення, що захищає й сповідує спільні соціокультурні цінності. У сучасних категоріях, вимоги козацької старшини були лише бажанням регіональної еліти, котра не завжди мислила себе як представника України. У VIII ст. в центрі її політичної свідомості знаходилися два протилежні образи «ідеальної» держави. Перший – аристократична шляхетсько-олігархічна республіка із сеймом та обраним монархом, що обґрунтовувалася античними і ренесансними ідеалами, а також ідеологією «сарматизму». Прихильниками цієї моделі державності були не лише католики та уніати, але й православні – «фанаріоти». Другий образ – державність з яскраво вираженими есхатологічними і месіанськими устремліннями, котра прагнула до втілення ідеалу «народної». Такою була Запорізька Січ. В історії Гетьманщини об'єдналися обидва ці погляди. У розрізі автономістських проектів набувало значення розуміння України в умах козацьких ідеологів.

Саме у «просвітницькому» сторіччі виявилось романтичне уявлення образу останньої. Вона поставала як сакральне явище, певна споконвічна мрія. Враховуючи цей аспект динаміки соціальної свідомості, стає зрозумілим, чому тогочасні ідеологи не могли чітко наповнити змістом «український проект», котрий за своєю суттю був регіоналістським. Державницькі наміри козацьких

автономістів лежали у вузькому вимірі конкретної території, населення й соціальних інтересів. Вихід за межі уявних кордонів переконував їх в ілюзорності політичних вимог до Російської імперії.

Західний дослідник З.Когут, характеризуючи стан української старшини XVIII ст., намагався розібратися в хиткій козацькій самосвідомості, зокрема, наголошуючи на її дуалістичній складовій: «У пошуках своєї ідентичності та ролі в імперії представники української еліти займали дві основні позиції, які я називаю асиміляторською та традиціоналістською. Це були не систематичні політичні ідеології, а радше протилежні погляди на оцінку спадщини Гетьманщини»⁸.

Даний погляд актуалізує проблему козацької ідеології. Однак дослідник не помітив органічної нездатності старшини сприймати європейські ідеї, котрі в її інтерпретації втрачали первинний смисл. Такий процес базувався на православної ідентичності, що лежала у центрі козацької політичної лояльності. Вона визначала характер відповідної ідеології. Поява різних бачень долі Гетьманщини в складі Росії сприяла певній дезінтеграції козаків, котра мала показовий характер, але не тотальний.

«Асимілятори», як визначив З.Когут, сповідували дотримання традицій автономізму, котрий є анахронізмом, оскільки її майбутнє неминуче пов'язувалося із долею Російської імперії. Саме вони почали розглядати останню як свою країну, котру так багато українців допомагали розбудовувати. «Асимілятори» пишалися належністю до неї, яка перемогла найзапекліших ворогів Гетьманщини – Польщу, Кримське ханство і Туреччину – й надала їм доступ до придворних кіл та можливість відповідної кар'єри. Природно, що у системі життєвих пріоритетів козацьких ідеологів домінували «мирські» потреби, розбудова Гетьманщини здавалася історично вартою, однак не нагальною. Вони не змогли трансформувати образ України в реальний політичний проект у межах імперії. Закономірно що, отримавши релігійного наставника у вигляді Російської імперії, більшість козаків втрачала сенс збройної боротьби за віру. Потреба в автономії Гетьманщини знімалася з порядку денного. Фактично православний характер імперії зіграв із ними фатальний пасьянс. До XIX ст. національність визначалася не за етнічною ознакою, а за віросповіданням, що виявилось мінусом для України, але плюсом для Росії. Саме православний універсалізм став одним із джерел імперської ідеології від часів Петра I⁹.

Іншою групою в середовищі старшини були «традиціоналісти», котрі не були організовані у певний рух і не стали цілісним політичним угрупованням¹⁰. Їх об'єднувало лише ставлення до козацького минулого. Проте саме діячі цього аморфного руху почали проявляти конкретні настрої до партикуляризму в імперському контексті. Простіше кажучи, «традиціоналісти» ставали регіоналістською елітою, яких віртуально об'єднувало бажання підприємницької діяльності, збереження самостійності політичних структур Гетьманщини й самобутності її культурного життя.

Означений поділ козацтва дозволяє стверджувати про трансформацію автономізму у форму нової ідеології. Його концепція Малоросії була альтернативою

уніфікованому баченню Російської імперії. Автори літописів подавали минуле своєї батьківщини як історію козаків. Для них вона розпочиналася з повстання проти «ляхів», а минуле Київської Русі було своєрідними «темними віками». Основний сенс козацького автономізму складали «права», «свободи» та «вольності», котрі були історично спадкові від часу перебування в складі Речі Посполитої й до автономного існування під протекцією Московської держави¹¹. У контексті сприйняття козацькими представниками України як романтичного й позареального образу вагоме місце посідало розуміння їхньої етнічної самосвідомості, а не національної. Ігнорування останнього поняття обумовлюється тим, що з наукової точки зору застосування цієї дефініції до української історії XVIII ст. є нонсенсом, що підтверджується націєтворчим процесом XIX ст.

Під час аналізу змісту етнічної самосвідомості козаків особливий акцент припадає на відповідні стереотипи. Їх сенс полягає в формуванні колективних образів й уявлень в окремих етнічних спільнотах стосовно інших та про власну ідентичність. Ці стереотипи стають вагомим фактором самоусвідомлення і фіксації своєї етнокультурної ідентичності, потужним чинником її згуртування¹². Певна кількісна й якісна сума позитивних або негативних стереотипів (упереджень, ідеалізацій тощо) здатна трансформуватися в захоплення іншими етносами чи повну до них відразу.

Схильність ідеологів старшини до гіперболізації історичної ролі козаків у пробудженні «народних мас» сприяли формуванню позитивного іміджу Росії. Козацька етнічна свідомість була глибоко пов'язаною із православ'ям, закономірно, що сприйняття Москви було а ргіогі прихильним. Навіть колективна пам'ять про Б.Хмельницького як «народного та козацького героя» була підтвердженням правомірності його політичного вибору. Інша віра в свідомості асоціативно протистояла іноетнічності. Козацька ідеологія була міфотворчою, беручи приклад з імперських засад та власного досвіду.

Автономізм старшини формувався у руслі пануючих московських міфологем. Можна вести мову про «соціально-етнічний міф» XVIII ст. Останній був результатом символічного сприйняття історії, котре свідомо й несвідомо типологізує певну кількість та якість відповідних ситуацій, що відбулися в минулому. Він, як універсальна форма пізнання імперської дійсності, мав ідеологічний характер. Його зміст становили ірраціональне сприйняття історії та раціональний підхід до реальності.

У XVIII ст. «козацький» міф формулюється остаточно, як елемент культурних, політичних і економічних амбіцій привілейованих верств (еліт). У XIX ст. він міф реінтерпретується в його «демократичнішому» варіанті про інтегрованість «українського» суспільства в минулому¹³.

Автономістський рух козацької старшини відповідав процесу постійного переосмислення та конструювання нових міфологем у контексті розвитку традиційної (аграрної) цивілізації. Він зменшував слов'янську ідентичність двох поколінь XVIII ст.; це поглиблювало «розділ» між ним і суспільством, між сприйняттям влади й підвладними, між «героєм» Б.Хмельницьким та «зрадни-

ком» І.Мазепою. Модернізаційні процеси стимулювалися не самим козацтвом і соціумом, а санкціонувалися самодержавством. Колонізація Півдня України сербами й німцями принесла дух капіталізму на українські землі. Зимівники паланкового устрою Війська Запорізького були місцями найманої праці. Козак-воїн водночас виступав і землеробом – вільним виробником, котрий своє господарство вів за фермерським зразком; козацтво перехопило естафету державної традиції, яка перервалася після сходження з політичної арени Галицько-Волинського та Київського князівств¹⁴.

За таких умов реалізація подальшого існування Гетьманщини в лоні імперії ставала примарною. До середини XVIII ст. визріли певні соціально-економічні й політичні передумови, котрі давали можливість царизму приступити до ліквідації автономії України і включення її території до складу імперії¹⁵. Козацький автономізм отримав свій розвиток у малоросійській ідеології. Прихильне ставлення до неї поширювалися в літописах Г.Граб'янки та С.Величка, поемі «Розмова Великоросії с Малоросією», творах Г.Полетики й ін. Їх сенс полягав в обґрунтуванні історичної традиції останньої як певного автономного утворення у складі імперії. При цьому наголошувалося на її державному зв'язку із Москвою. Характерно, але такий дискурс втрачав актуальність у контексті перетворення козацтва на українську шляхту.

Скасування Гетьманщини призвело до планомірної інтеграції українського соціуму до імперії. Ця подія посилила існування відповідної ідентичності на російському просторі з наступних причин: панівне становище місцевої еліти в державній адміністрації Малоросії; збереження старого звичаєвого права; епізодичне відновлення деяких традиційних рис правових і військових інституцій останньої; зацікавлення її історією та фольклором, що допомагало зберігати ідею батьківщини¹⁶.

Козацький автономізм, який розвивався у середовищі дворян майбутніх Чернігівської й Полтавської губерній, за намісництва П.Румянцева й генерал-губернаторства М.Рєпніна, був слабкою ідеологічною конструкцією. Його формат звужувався апелюванням до прав, свобод та «вольностей» козацтва, котре на той час починає формуватися як клас в економічному й політичному сенсі. Ідеї його автономізму, котрі жилися з пам'яті про військову звитягу, не мали соціальної бази для націєтворення у нових умовах.

Присмерк цього автономізму в кінці XVIII ст. не був останнім подихом української державності. Адже сконструйовані його ідеологами міфи плавно перейшли у головах нового класу українських землевласників в інше сторіччя. Вони через кілька десятиліть після зруйнування Запорізької Січі почали привертати прискіпливу увагу зі сторони модерного українського дворянства. Колективна пам'ять про «героїчне» і «славетне» минуле у його середовищі стала збудувати суспільну свідомість. Козацькі міфи почали творити авторські національні.

В цьому плані найбільш репрезентативною постаттю був М.Гоголь¹⁷. Підхід письменника до історії – суцільно міфологічний. Перебуваючи під безпосереднім впливом романтичної концепції минулого, він трактував історичний процес

як «величний і такий, що його витримав вільний дух людини, від самої коліски поборюючи невігластво, природу й велетенські перешкоди»¹⁸. У науковій розвідці «Погляд на складання Малоросії» він констатував, що територія України, відкрита і беззахисна, перманентно напружена агресивними нападами, була «землею страху». Тому тут міг утворитися лише войовничий народ, «сильний своєю єдністю, відчайдушний, життя котрого було сповите й випестуване війною»¹⁹.

М.Гоголь на початку XIX ст. одним із перших помітив парадокс вітчизняної історії, який полягав у «межовому» існуванні України між західною і русько-православною цивілізаціями: «Й ось склався народ, за вірою та місцем помешкання приналежний до Європи, але, тим часом, за способом життя, звичаями, костюмом цілком азіатський, народ, у котрому так дивно зіткнулися дві протилежні частини світу – європейська обачність і азіатська безтурботність, простодушність та хитрість, сильна діяльність й якнайбільші лінощі та знемога, прагнення до розвитку й удосконалення, і бажання здаватися такими, що нехтують усяким удосконаленням»²⁰.

Погляд великого письменника відобразив складну суть національної історії, зумівши футурологічно окреслити подальше існування України між Росією та Європою. На початку XIX ст. розвиток модернізації визначив становлення західних «держав-націй», котрі скинули пута «темних віків» шляхом секуляризації мислення й розвитку капіталістичного виробництва²¹. Розширення простору і динаміка часу актуалізували інтелектуальне осягнення світу суспільством. Доба європейського абсолютизму перетворювалася на міф про «героїчне» минуле.

Під впливом модернізації протилежні процеси охопили й імперію. «Руська ідея» стала базовим ідеологічним формулюванням, тому внутрішній ресурс держави спрямовувався на її втілення. Месіанське розуміння світу російською елітою визначило її ставлення до Європи. Перемога над Наполеоном у 1812 р. створила ореол «непереможності» та «святості» країни, ставши основою для формування образу русько-православної цивілізації. Остання мала в історії особливу місію, сутність якої намагалися з'ясувати вітчизняні мислителі XIX ст. Російський шлях модернізації пролягав через «відкриття Європи», що викликало боротьбу у середині імперії. Великий французький учений Ф.Бродель, аналізуючи роль її в світі, писав: «Російська історія XVIII і XIX століть була історією гігантського «окультурення» нових народів та територій, що супроводжувалося неминучими у таких випадках ілюзіями, помилками, авантюрами, снобізмом, перемогами»²².

¹ Маслійчук В.Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII – XIX ст. – Х., 2007. – С.79.

² Окара А. В поисках имперской перспективы // archipelag.ru /geopolitics/nasledie/cosmopolis/36/

³ Горобець В. Влада і соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009. – С.16.

- ⁴ Гоббс Т. Левиафан. – Москва, 2001. – С.119.
- ⁵ Терещенко Ю. Династичний принцип влади і національна консолідація в добу Хмельниччини в оцінці В. Липинського // Вячеслав Липинський та його доба. – К.; Житомир, 2008. – С. 332, 333.
- ⁶ Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення // <http://exlibris.uaweb.org/riabczuk/r04.html>
- ⁷ Яценко В.Б. Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.: Автореф... дис. канд. іст. наук – Х., 2007. – 23 с.
- ⁸ Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної історії України. – К., 2004. – С.65.
- ⁹ Гирич І. Історія України нового часу в сучасній шкільній освіті. – К., 2009. – С.4.
- ¹⁰ Когут З. Вказ. праця. – С.67.
- ¹¹ Кононенко В.П. Суспільно-політичні уявлення та ідеї козацьких інтелектуалів Гетьманщини (80-х років XVII – 60-х років XVIII ст.): Автореф... дис. канд. іст. наук. – К., 2010. – С.10.
- ¹² Левенець Ю. Роль національного міфу у відродженні національної свідомості українського народу // <http://www.myth.net.ua/lib/yung4.htm>
- ¹³ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С.290.
- ¹⁴ Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5. – С.61–73.
- ¹⁵ Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Укр. іст. журн. – 1997. – № 1. – С.34.
- ¹⁶ Когут З. Вказ. праця. – С. 160 – 161.
- ¹⁷ Грабович Г. Гоголь і міф України // Сучасність. – 1994. – № 9. – С.78.
- ¹⁸ Гоголь Н.В. Собрание сочинений: В 7 т. – Т.6 – М., 1986. – С.34.
- ¹⁹ Там же. – С.52–53.
- ²⁰ Там же. – С.55–56.
- ²¹ Див.: Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. – Москва, 2003. – 352 с.
- ²² Бродель Ф. Грамматика цивилизаций. – С.514.